

Mövzu 7. AZƏRBAYCAN XALQININ YARANMASI

PLAN

- 1. Uzaq keçmişdə Azərbaycanda yaşayan türk toplumları.**
- 2. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda türk etnosunun yayılıb güclənməsi**
- 3. Dil yaranışın qaynağı kimi.**
- 4. Azərbaycan xalqının yaranma prosesinin başa çatması**

Türklər Cənubi Qafqazın ən qədim sakinləridir. Arxeologiya, antropologiya və digər elm sahələrində çalışan alimlərin araşdırmaları Azərbaycan türklərinin Cənubi Qafqazın köklü əhalisi olmasını tamamilə sübut etmişdir. Azərbaycan türklərinin yayıldığı areala indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycan (indiki İran İslam Respublikası), İrəvan və Zəngəzur bölgələri (indiki Ermənistan respublikası), Borçalı (indiki Gürcüstan), Dərbənd (indi Rusiya) torpaqları da daxildir. Azərbaycan türkləri bir xalq kimi tarixən Dərbənddən Həmədana, Xəzər dənizindən Şərqi Anadoluyadək olan böyük bir ərazidə təşəkkül tapmışdır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Gürcüstan Respublikasının azərbaycanlılar yaşayan və 1947-ci ilədək Başkeçid adlandırılan Dmanisi rayonunda Xram çayının sahilindəki mağaradan yaşı 1milyon 700 min olan iki kəllə qutusu tapılmışdır. Kəllələrin yanında sadə əmək alətləri aşkar edilmişdir. Muasir tipli insana aid edilən bu tapıntı Qafqazın ən qədim insan məskəni olduğunu sübut etmişdir. Antropoloqlar ağ irqə mənsub olan bu kəllələrin Dolixokran (uzunbaş) olduğunu göstərir. Azərbaycan Respublikası ərazisində Qobustandakı Firuz düşərgəsində tapılmış kişi kəlləsi də quruluşuna görə Dolixokrandır. Qafqazın neolit (yeni daş) dövrünə aid olan Qobustandakı «kəvizə» mağarasından, indiki Ermənistan və Gürcüstan ərazisindən tapılan 4 kəllədən 3-ü Dolixokran (uzunbaşdır), Qərbi Gürcüstandan (İmeretiyadan) tapılan kəllə isə qismən fərqli quruluşa malikdir.

Qafqazın mis-daş (eneolit) dövründə yaşayan, əhalisinə aid olub Kültəpədən tapılan insan kəlləsi uzunbaşlılığı və naziksifətliyi ilə Kaspi (Xəzər) tipinin qədim forması hesab edilir. Oxşar quruluşlu tapıntıya Cənubi Azərbaycanda (Siaelk) mədəniyyətində də rast gəlinir. Gürcüstanın Santavro qəbirstanlığından tapılan və mis-daş dövrünə aid olan 3 kəllədən 2-si naziksifətli və uzunbaşlı, 1-i isə enlisifətli və girdəbaşlıdır. Ermənistan Respublikası ərazisində (Göyçə gölünün cənub-qərbində) düşərgələrdə tapılmış 5 kəllə qutusunun heç birinin ermənilərlə qətiyyən bağlılığı yoxdur. Ümumiyyətlə, Ermənistan ərazisində tapılan kəllələr seriyasının ermənilərlə bağlı olmaması antropologiyada əsas

sayılan baş göstəriciləri ilə də sübuta yetirilir, çünki buradakı Cararat (Göyçə gölü ətrafında) düşərgəsindən tapılmış kəllənin baş göstəricisi 78,5–dir. Bu ölçü müasir azərbaycanlılarda 78 olduğu halda, müasir ermənilərdə 85,7-dir.

Dağıstanın Çimkənd yaşayış yerindən tapılmış kəllələr də Xəzər tipinə aid edilir. Cənubi və Şimali Qafqazda mis-daş dövründə ən geniş yayılmış antropoloji tip Kaspi (Xəzər) tipidir.

Azərbaycan, indiki Ermənistan və Şərqi Gürcüstan ərazisindən üzə çıxarılan poleontoloji tapıntılar Cənubi Qafqazda kaspi tipinə (onu Oğuz da adlandırırlar) mənsub olan əhalinin üstünlük təşkil etdiyini sənədləşdirmişdir. Cənubi Qafqazın e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyinə aid edilən kurqan qəbirlərində də çox maraqlı qanunauyğunluq müşahidə olunmuşdur. Üzərində kurqan ucaldılan şəxs baş quruluşuna görə dolixokran, onunla birlikdə gömülən qul-qaravaş isə braxikran, yəni qısa başlıdırlar. Azərbaycanın Gəncəçay hövzəsində tapılmış 7 sayılı kurqan qəbrində dəfn edilmiş əsas mərhum uzunbaşlılığı ilə kəskin şəkildə seçildiyi halda 3 nəfər oturmuş vəziyyətdə dəfn edilənlər isə qısabaşlılığı ilə seçilirlər. Bu cür qanunauyğunluq 9 sayılı kurqan qəbrində və Qarabağ kurqanlarında da müşahidə olunmuşdur. Arxeoloqlar bu kurqanları e.ə. XV-XIII əsrlərə aid edirlər.

İstər Qafqazın cənubundan və istərsə də şimalından əldə edilən poleontoloji tapıntılar bölgənin ən qədim əhalisinin uzunbaşlı, naziksifətli, nazik-kəskin çıxıntılı burun sümüyü kimi morfeoloji əlamətlərin indiki Azərbaycan türklərinin mənsub olduqları kaspi (oğuz) tipinə aid olması türklərin Qafqazın ilk sakinləri olmasına heç bir şübhə yeri qoymamışdır. Bu tarixi gerçəkliyi keçən yüz ilin əvvəllərində yaşamış Gürcü tarixçisi İ.A.Calaxaşvili təsdiq edərək yazırdı: «Antropologiya kəllə quruluşuna görə xalqları bir neçə qollara ayırır. Bu qollardan biri qısabaşlıdırlar və ya braxikran, digərləri isə uzunbaşlılar və ya dolixokrandırlar. Qafqazın qədim qəbristanlıqlarından tapılan kəllələrin ölçülməsinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, öncə bizim ölkədə uzunbaşlılar, yəni dolixokefallar yaşamışlar. Professor Virxov isə qeyd etmişdir ki, indiki ermənilərin və gürcülərin Qafqazın ən qədim əhalisi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Onda erməni və gürcülər Qafqazın ilk yerli əhalisi deyillər. Onlar bu ölkəyə gələndə burada başqa xalqın varisləri yaşayırdılar».

Alimlərin gəldiyi bu qənaət digər tarixi qaynaqlarda da sənədləşmişdir və regionun gerçək tarixi bunu sözsüz ki, təsdiqləyir. Tarixdə bəlli olan əsil həqiqət ondan ibarətdir ki, Şərqi Gürcüstan (Borçalı bölgəsi) böyük və türk yurdu kimi tanınırdı. Gürcü mənbələrində

buntürklərin və ya türklərin Kartli ərazisində e.ə. VI əsrdən də qabaq yaşaması haqqında inkarolunmaz dəlillər vardır və VIII əsrin 30-cu illərində Tiflisdə əhalisi türk olan və bütün Şərqi Gürcüstanı əhatə edən bir müsəlman əmirliyinin yaranmasını təsadüfi saymaq olmaz. Gürcülərin həmin türk əmirliyini 1123-cü ildə digər bir türk tayfası olan qıpçaqların əli ilə sıradan çıxarmasını indi hətta məktəblilər də əzbərdən bilirlər. Ermənilərin isə indiki yaşadığı ərazilərə gəlmə olduğunu sübut etmək üçün ciddi araşdırma aparmağa ehtiyac yoxdur. Tarixi oğuz-türk torpağı olub indi Ermənistan adlandırılan İrəvana ermənilər Rusiya tərəfindən XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarından Türkiyədən və İrandan kütləvi şəkildə köçürülüb yerləşdirilmişlər. Gəlmə olan ermənilər, iki əsrə yaxın bir müddətdə İrəvan, Zəngəzur və digər tarixi torpaqlarımızda etnik təmizləmə və soyqırım apararaq bu bölgənin köklü türk-müsəlman əhalisini tamamilə həmin bölgələrdən qovub çıxarmışlar. Rusiya imperiyası və Sovet dönməində Azərbaycan türklərinin yayılma coğrafiyasının xeyli kiçilməsi xalqımızın sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişafına çox böyük ziyan vurmuşdur.

Bütövlükdə türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin malik olduğu oğuz antropoloji tipinin irqi baxımdan Evropoid olması elmdə heç bir şübhə doğurmur. Antik müəlliflərin əsərlərində Yuxarı Dondan Volqa (İdil) çayının orta axarınadək olan ərazidə yaşayan **budinlərin** (**budun**-qədim türk dilində tayfa deməkdir) «mavi dözlü və sarı saçlı» olduğunu göstərilmişdir. Herodot budın adlanan tayfanın Azərbaycanda da yaşadığını qeyd edir. Antik yunan mənbələrində albanlar ucaboylu olub, sarı saçə və ağ üzə malik idilər.

Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxması elmdə böyük maraq doğuran mövzulardan biridir.

Ön Asiyada tarixin ulu çağlarında yaşamış olan **şumerlərin**, **iskitlərin** və başqa toplumların öyrənilməsinin bu günki durumu Azərbaycan tarixinə də dolayısıylə təsir göstərir. Şumer tarixinin etnomədəni və etnodil baxımından türklərin ulu keçmişi ilə səsleşməsi yaxın zamana kimi Avropa elmində açıq etiraf olunmaqda idi. Şumer dili ilə hətta bu günkü türk dilləri arasında bir sıra ortaq söz və anlayışların olmasına baxmayaraq, şumer-türk dil «bənzəyişlərinin» öyrənilməsi keçmiş Sovetlər İttifaqında «türkçülük», «pantürkizm» adlandırılıb damğalanırdı. «Tarixçilik imperializmi» əslində bu problemin öyrənilməsi üzərinə yasaq vurmuşdu.

İskit (skif) tarixinin öyrənilməsində də belə bir problem mövcuddur. XIX yüzildə bir sıra tədqiqatçılar Herodotun «Tarix» əsərində adı keçən «Çar iskitləri» türk, «Əkinçi iskitləri» isə Hind-Avropa soykökündən sayırdı. Bütün iskit mədəniyyətinə yiyələnmək, onu

bütünlüklə mənimsəmək yolunu tutan tarixçilər isə iskitlərin və onlarla birlikdə sarmat və alanların guya başdan-başa irandilli olduğunu bildirirlər.

Ancaq bütün yasaq və qadağanlara baxmayaraq iskit mədəniyyətinin bir sıra göstəriciləri yalnız türk xalqlarının dil və yaşayışında kirəcləşib qaldığı üçün dünya tarix elminin malına çevrilmişdir. M.ö. IV minillikdən başlayaraq çöl-düzənlik dəfn qaydasının sabit, ənənəvi etnokültür göstəricisi olan **kurqan** anlayışı Hind-Avropa, Hind-İran və Qafqaz dillərinin heç birində yoxdur. Bu anlayışın kökü yalnız türk dillərindədir, bu dillərdəki qur (tikmək, düzəltmək, torpaq tökməklə yaratmaq) və qan (ata, soy, nəsil) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. M.ö. VII-III minillərdə Ön və Mərkəzi Asiyada onlarca yaşayış yerlərinin adlarında bir qayda olaraq **təpə** sözü var, bu söz isə, bütün dünya dilçilərinin bildirdiyi kimi, ümumtürk kökündəndir.

Bir sıra Hind-Avropaçı alimlər atın bir ev heyvanı kimi ilkin olaraq hind-avropalı tayfalar tərəfindən ram edildiyini yazırlar. Ancaq hind-avropalı şərq slavyanların dilində bu ev heyvanının adı (loşad, merin) türkcədən alınmışdır.

Bu göstəricilər həm də türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Dünya elmində türkoloqların yalnız bir qismi Altay bölgəsini türklərin ilkin vətəni sayırsa, qalanları onların bu bölgəyə Ön Asiyadan sonralar gəldiyini yazmaqdadır. M.ö. III minillikdə Şumer çivli yazılarında işlənmiş onlarca sözlər və ya onların törəmələri türk dillərində indiyə kimi yaşamaqdadır. Belə söz və anlayışların elmə bəlli olan toplu sayı 160-dan çoxdur. Bu faktlar həmin xalqların artıq m.ö. III minillikdə ən azı hər biri ilə «yaxın» olduqlarını, mənəvi «yaxınlıq» bulmuş qonşular kimi ortaq bir danışma-düşünmə dünyasına qovuşduqlarını göstərir. Sonrakı Yunan- Roma qaynaqlarında da türklərin adı Ağ (Aralıq) və Qara dəniz bölgələrində yaşayan xalqlar ilə yanaşı çəkilməkdədir. **Karyandlı Skulaks**, miladdan öncə 500-cü ildə əski oğuzlardan **Afşar** (yunanca yazıda: **Apşaros Potamos**) və **Kayı (Kalkos)** boylarını qeydə almışdır.

Bu günkü elmdə qəbul olunmuş fikrə görə, xalqın yaranışının, bu yaranışın özümlü gedişinin başlıca göstəricisi həmin xalqın dilidir. Belə isə Azərbaycan türkləri Anadolu türkləri, türkmənlər və qaqauzlar ilə birlikdə oğuz kökündən yaranıblar. Çünki onların hər birinin dili təbii ayrılıqlara baxmayaraq oğuz dilidir. Sovet tarixçilərinin yazılarında isə elmdə ümumi qanuna uyğunluq kimi qəbul olunmuş bu meyar Azərbaycan türklərinə aid edilmirdi. Onlar türk xalqı deyil, olsa-olsa «türkdilli» xalq, yəni Qafqaz-İber köklü albanların və İran köklü

Güney Azərbaycan əhalisinin son 7 yüz il içərisində «türkləşmiş» törəməsi sayılırlardı.

Yeni araşdırmalar bu xalqın XI-XIII yüzillərdən sonra deyil, qat-qat öncə yarandığını sübuta yetirdi.

1. Yaranışımızın ilkin mərhələsi

Mesopotamiyanın qüzeyində, Azərbaycan və Anadolu hədudlarında ilkin türk boylarının uzaq izləri çivli qaynaqlardan bəllidir. Bunlardan biri Şartamhari mətninin 15-ci sətridir. Sətirdə m.ö. 2200-cü illərdə Akkad çarı **Naramsin** ilə savaşı 17 «Quzey» hökmdarı xatırladılır. Tanınmış arxeoloq professor **Louis Delaporte** 1936-cı ildə onlardan birinin adını Tourki kralı **İlloushoumail**, alman professoru **N.G.Guterbok** isə 1938-ci ildə **Turki kralı İlşu Nail** oxumuşdur. **Georges Dossi**, **Cean F.Carles** tərəfindən Luvr Muzeyində çar edilən Assuriya Saray Arxivi çivli yazılarında isə m.ö. 1800-ci illərdə **Turukku** adlı «xalqın» adı çəkilir. **1 Arquştinin** (m.ö.786-764) Manna dövləti üzərinə keçirdiyi yürüşlə bağlı yazısında **Alatei** ölkəsinin adı çəkilir. Bu anlayış **Alato**, **Alata**, **Alatava**, Aladaş anlayışı ilə yanaşı qoyulur.

Çivli yazılarda **Uşkaya** (sonralar Üçqaya), **Uişdiş** (Bişdiş, Beşdiş), **İştatti** (İstiyer), **İştaraura** («İsti çay» - əski farsçada raura «çay» deməkdir), **Qantau** («Baba dağ» - əski türkcədə «qan» sözü ata-baba anlamında işlənir) və bu kimi anlayışlar diqqəti özünə çəkir. M.ö.V yüzil yunan tarixçisi Herodotun **İürk** və **Türriqet** (Strabonda – **Ürk?**) adlandırdığı etnos, Böyük Plini və Pomponi Mela yazılarında tirkilər, türklər (turcae) kimi yad edilir.

Bulqarlar. Bulqar türklərinin (protobulqarların) Transqafkazda yerləşməsi haqda ilk yazı IV yüzil süryanı müəllifi **Mar Apas Katinanın** qələmindən çıxmışdır. Onun yazdığı «Ermənistanın ilkin tarixi» kitabı çox tez yox olmuşdur. Ancaq sonralar erməni tarixçisi Horenli Movses bu kitabın bölümlərini mənimsəyib öz əsərinə qatmış, bununla da bölümlər günlərimizə kimi gəliş çatmışdır. Bu kitabdan Horenlinin gətirdiyi bir neçə parça birbaşa bulqar türklərinin tarixinə toxunur. Bunlardan birində yazılır ki, **Ermənistan** çarı **Vaharşak** (m.ö. 153-131) Böyük Qafkaz dağının ətəyində yaşayan «gəlmələri» öz ölkəsinə çağırırdı. Vaharşak, «**Saray** çınırıları yaxınlığındakı çəmənli torpaqları enib gəldi. Bu yerləri əski yazarlar **Yuxarı Ormansız Basen** adlandırırdılar. Sonralar **Vxndr Bulqar Vəndin** gətirdiyi köçkünlər yerləşən (bu torpaqlar), onun adı ilə bağlı olaraq Vənənd adı almışdır». Mar Apasdan gətirilən ikinci parça Vaharşakın oğlu **Arşakın** hakimiyyəti ilə (m.ö. 131-118) bağlı olub birincini tutarlı şəkildə tamamlamaqdadır. Burada deyilir: «O, çar olan günlərdə

bulqarların Qafqaz dağı silsiləsindəki torpaqlarında böyük qarışıqlıq düşdü. Onların bir çoxu ayrılıb bizim torpağa gəldilər. **Kox** güneyindəki varlı, çörəkli torpaqlarda uzun illər boyu yerləşib yaşadılar».

Mar Apasın kitabında qalmış olan bu parçaların elmi dəyəri böyükdür. Birincisi, burada bir-birinin ardınca iki erməni hakiminin çağında bulqar türklərinin iki çoxsaylı toplusunun Transqafqaza axışib gəlməsi və burada yerləşməsi göstərilir. İkincisi, bu türklərin «varlı», «çörəkli» yerlərdə «uzun illər boyu» yaşaması yazılmışdır. Deməli, bulqar türkləri burada Mar Apasın yaşadığı IV yüzildə, bəlkə də Horenli Movsesin yaşadığı VII yüzilə kimi, yəni 500-700 ildən çox yaşamışdır. Bununla bağlı olaraq bu yerlər həmin yüzillər boyu Vxndr (Vexendur) Bulqar Vəndin özünün, qardaşlarının və soy xələflərinin vətəninə çevrilərək Vənənd və başqa türk adları daşımışdır. Üçüncüsü, ilkin suryani qaynaqda adı çəkilən etnotoponimlər Transqafqaz xəritəsində, özü də məhz Araz vadisində: Azərbaycanın **Ordubad** və **Zəngilan** bölgələrində günümüzdə kimi yaşamaqdadır. Burada **Vənənd** və **Vənədli** kəndləri var. Doğu Anadoluda **Bulqar** dağı oronimi tarixçilərə çoxdan bəllidir. Bundan başqa, Azərbaycan xəritəsi üzrə bulqar türklərinin adı ilə bağlı çeşidli etnotoponimlər və onların qalıqları ilə üzləşirik. **Mil-Qarabağ** düzündə **Qarvənd** (yuxarıda adı keçən Bulqar Vənd adındakı başlanğıc «bul» kökü bilmədiyimiz səbəbdən itirilmiş, qalan hissə isə günümüzdə kimi yaşamışdır). **Yağlavənd**, **Xocavənd**, **Pappravənd** kimi kənd adları buna canlı misaldır. Muğan bölgəsində **Bolqarkənd**, **Bulqargöytəpə**, **Oğurkənd**, **Oğurbulaq** kimi yer adları da qədim bulqarların bu yerlərdə geniş yayılıb yaşadığını göstərir. Bulqar boyundan olan xəzər türkləri də Azərbaycan oğuzlarına «yaxın olanlar» sırasında idilər. Çünki **İstəxri** və **İbn Havqəl** kimi böyük ərəb tarixçiləri xəzər dili ilə bulqar dilinin eyni olduğunu yazmışlar.

Buntürklər. Böyük bulqar xalqının bir qolu da buntürklər sayılırdı. Onların adı Transqafqaz qaynaqlarında m.ö. I minillik hadisələri ilə bağlı çəkilir. X yüzil gürcü salnaməçisi «**Mokçevay Kartisay**» («Kartlinin dilə gəlməsi») və XI yüzil salnaməçisi **Leontii Mrovelinin** «**Kartis sxovreba**» («Kartli çarlarının həyatı») kitabında buntürklərin Kartidə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən, hətta Babil Hökmdarı **Novuxodonosor** tərəfindən **Yerusəlimin (Qüdsün)** dağılmasından öncə yaşamalar yazılmışdır. İkinci hadisə m.ö. 586-cı ilə düşür. Salnaməçilər bu toplumu həm buntürk, həm də sadəcə türk adlandırırlar. Mroveli bir səhifədə «türklər **Mtsxeta** yaxınlığında özlərinə yer seçərək, oranı abadlaşdırdılar, güclü hasar içinə aldılar və bu yerə Sarkine deyilməyə başladı» yazır, o biri səhifədə isə

«Sarkinedə buntürklər yaşayır» söyləyir. Gürcü salnamələrində **Makedoniualı İsgəndərin** yürüşü çağında Gürcüstanda, Kür çayı vadisində buntürklərin oturaq yaşaması, xəzərlərin Quzey Qafqaza uzaq keçmişdə gəlməsi haqda məlumatları yazıların dərinədən öyrənilməsini gərəkli edir.

Albanlar. Gündoğar Transkafqazda «Albaniya» adlı ölkənin adını ilk dəfə yunan coğrafiyaçısı **Strabon** çəkmişdir. Bu ölkədə yaşayan çeşidli boy və tayfaların adı isə «albanlar» şəklində m.ö. 331-ci il **Qavqamel** döyüşü ilə bağlı olaraq **Flavi Arrian** tərəfindən yazıya alınmışdır. Alban adını daşıyan etnos tarixi qaynaqlar üzrə Transkafqaza saka tayfalarının içərisində gəlmişlər. Strabonun «madyan sağanlar» adlandırdığı **sak/saka** tayfalarının albanlar ilə bağlılığını göstərən aşağıdakı epik bilgi diqqəti özünə çəkməkdədir. «Dədəm Qorqud» boylarından birinin qəhrəmanı **Üşün (Usun) Qocadır**. Qazax xalqının tərkibində isə albanlar **Uysun** tayfasının başlıca qolu olmuşdur. Çox uzaq keçmişdən bəlli olan bu uysunlar öz növbəsində sakaların törəməsi olmuşdur.

«Kitab-i Dədə Qorqud» boylarının tarixi baxımdan araşdırılması Azərbaycanın uzaq keçmişinin albanlarla bağlı yeni bir axarını üzə çıxarmışdır. IV boyda qonşu Gürcüstan taqavorunun casusu oğuz bəylərbəyisi Qazan xan haqqında belə bir xəbər gətirir: «Hey, nə oturursan, itünqi ulatmıyan, çetüinqi molatmayan **alpanlar başı** Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub yatırlar». Kitabın VII boyunda «alpanlar» soy adı ilə yenidən qarşılaşırıq: «Ağ boz atlar çapdurur **alpanlar** gördüm. Ağ işıqlı **alpları** yanıma soldum». Burada «alpanlar» sözünün boy adı (etnonim) kimi işlənməsi şübhə doğurmur.

Burada iki mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır. Birincisi, Dədəm Qorqud kitabında qarşımıza çıxan oğuz toplumu, oğuz söz birliyi əslində qohum tayfaların birliyindən başqa bir şey deyildir. Bu toplumun içində yad, yağançı boylara yer yoxdur. Oğuzların döyüş-əsgəri qurumu yağılarla qarşılayarkən sağ qolda Daş oğuzlar, (Aruz Qocanın və «Balqar bir ər» Bəkdüz minbaşısı Əmən bəyin bölükləri), sol qolda Qazan xanın qardaşı oğlu **Dəli Budağın** bölükləri, mərkəzdə isə İç Oğuz bəylərinin bölükləri ilə bəylərbəyi Qazan xan özü yer tuturdu. Və Qazan xan burada alban döyüşçülərinin də başçısı (albanlar başı) kimi çıxış edirdisə, deməli onlar ordunun başlıca, mərkəz gücü sayılan İç Oğuz döyüşçülərinin içində yer tuturlardı. İç Oğuz döyüşçüləri oğuz elinin bütün əsgəri təşkilatında aparıcı yer tuturdu. Beləliklə, bütün Oğuz «qalın Oğuz» birliyinin metropolisi olan İç Oğuz, həm də albanların vətəni idi. Tarixi-coğrafi araşdırmalar «Kitab-i Dədə Qorqud» boylarındakı İç Oğuzunda, xanlar xanı **Bayandır** xanın və bəylərbəyi Qazan Alpin divanlarının da Qafqaz

Albaniyasının mərkəzi torpaqlarında: Kür ilə Araz çaylarının əmələ gətirdiyi təbii üçbucaqda yerləşdiyini aydın etmişdir.

İkincisi, miladdan sonrakı III yüzillikdə tarixi qaynaqlarda adı çəkilən Aran-ərəb yazılışında Arran ölkəsi Albaniyanın əski yerli adıdır. Bununla yanaşı, Aran ölkə adı deyil, həm də boy adı, dil mənsubluğu bildirmişdir, çünki orta çağ tarixçi və coğrafiyaçıları «Aran dili» anlayışı tanımışlar. X yüzil müəllifi **Əl-Müqəddəsi** yazmışqdır: «Ermənistanda ermənicə, Arranda Aran dilində danışirlar». Eyni bilgiyə X yüzilin başqa iki müəllifi **Əl-İstəxri** və **İbn Havqəlin** yazılarında rast gəlirik. **Sara xanım Aşurbəylinin** fikrincə «Aran» sözü əski türk dilindən başqa heç bir şərq dilində işlənməmişdir. O yazır ki, «Aran dili» dedikdə «X yüzilə kimi yaranmış olan Azərbaycan türk dili» nəzərdə tutulurdu. Deməli «Aran» sözünün «Alban» sözü ilə sinonim olması, aranlıların isə dil baxımından türkcə danışması Qafqaz Alban əhalisinin başlıca kütləsinin soykök baxımından hansı dünyaya mənsub olmasının açımı üçün çox mühüm göstəricidir. Uzaq keçmişdən başlayaraq miladın IV-V yüzillərinə kimi Azərbaycanda bulqar, buntürk, saka, alban /aran/, dondar, tərtər və bu kimi onlarca türk soyköklü boy və toplumlar yerləşib yaşamaqda idi. Onların çoxunun adlarına antik ədəbiyyatda rast gəlirik. Yeni araşdırmalar üzrə bu toplumların demək olar hamısı həm Quzey, həm də Güney Azərbaycan torpaqlarında yerləşmişlərdi. Bununla yanaşı, onların bir qismi Güney Qafqazın başqa bölgələrində, indiki Gürcüstan və Ermənistan ərazisində yaşayırdı. Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi yaranışı başlanğıcdan yalnız bu ölkənin bugünkü torpaqlarında deyil, qonşu Transqafqaz bölgələrində də baş verməkdə idi.

Qarqarlar. Azərbaycanda məskunlaşmış qıpçaq toplumlarını araşdırarkən qarqar etnonimi diqqəti cəlb edir. Əxsikəndinin «Məcmu ət-təvarix» əsərində «qarqar qıpçaqları»nın adı çəkilir. Bu qaynaqdan aydın olur ki, məşhur qırğız eposu «Manas»ın baş qəhrəmanı qarqar qıpçaqlarındandır. Belə ki, bu qarqar qıpçaqlarının Yaqub bəy adlı oğlu olur, ondan isə Manas dünyaya gəlir; kalmıqların başçısı Coloy Cete Yaqub bəyi əsir alarkən Manas qırx qarqar gənci ilə onu xilas etməyə yollanır. Qaynaqda göstərilir ki, qarqar qıpçaqları cetiqəşqə ilə eyni mənşəlidir. Cetiqəşqə isə Ak-Teymur Qıpçağın yeddi oğlunun nəsiləridir. «Məcmu ət-təvarix»də «Qarqar» coğrafi ad kimi də işlənmiş, Manas eli kimi göstərilmişdir. V.V.Bortold Manas elini Qaraqışlaqda lokalizə etmiş, Qazaxıstanın müasir toponimikasında Karakıstan çayı yaxınlığında Qarqara toponimində bu adın saxlandığını göstərmişdir. Qarqar etnonimi həmçinin «Hüdud əl-ələm»də işlənmiş

«Qarqarxan» toponimində öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, Qarqarxan adətləri bir az qırğızlara oxşayan kimakların ərazisidir. V.Minorski belə hesab edir ki, Qarqarxan İrtışdan cənubda dağlıq ərazidir və təqribən Semipalatinskədən 350 km şimali-qərbdə yerləşən müasir Karkaralinskədə lokalizə edilir. Qarqar toponimi əl-İdrisinin «Nüzhət əl-müştaq» əsərində də işlənmişdir. Maraqlıdır ki, bu toponimlər kimak və qıpçaqlarla bağlılığını göstərir.

Qarqarlar Orta Asiyada qədim dövrlərdən yaşamışdır. Dionisii Perieqet (II əsr) Emodağından Qanqadək ərazidə qarqarilərin yaşaması haqqında məlumat verir. Orta Asiyada qədimdən məlum olan qarqar qıpçaq toplumu Albaniyada da məskunlaşmışdır. Qarqarlar haqqında məlumat hər şeydən əvvəl, Strabona məxsusdur (XI, 5). Daha sonra erməni tarixçisi M.Xorenli alban tarixçisi M.Kalankatuklu v.b. Albaniyada yaşayan etnik qruplar içərisində qarqarlar haqqında məlumat verir.

Strabona görə «Metrodor Skepsiyalı və Hipsikrat, həmçinin bu yerlərlə tanış olanlar məlumat verirlər ki, amazonlar Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində, Kerauniya adlanan yerdə qarqarlarla yanaşı yaşayırlar». Bu məlumata əsaslanan K.V.Trever qarqarların e.ə. III əsrdə Qafqaz dağlarında məskunlaşdığını, sonra dağlardan Qarabağ düzünə yayıldığını göstərir. Həm tarixi, həm də müasir toponimika qarqarlar haqqında yazılı qaynaqların məlumatlarını təsdiq edir. Belə ki, Köndələnçaydan şimalda qərqər kəndi yerləşir. Gədəbəy yaxınlığında Dzeqamçayın başlanğıcında qərqər adlı ərazi vardır. Samur çayının mənsəbində Qarqar dağı məlumdur. Ölkənin qədim sakinləri haqqında, eləcə də başlanğıcını Qarabağ dağlarından götürən Qarqarçay da danışır; çay Ağdamın şimalından axaraq şərqə Ağcabədiyədək istiqamətlənir, Kür yaxınlığında bataqlıq yerə tökülür. Qarqar etnonimi ilə bağlı coğrafi adların geniş ərazidə yayılması belə bir fikri irəli sürməyə imkan verir ki, qarqarlar nəinki Şimal-şərqi Qafqazın düzən və dağlıq ərazilərində, Cənub-Şərqi Qafqazda geniş ərazilərdə, o cümlədən Qarqarçay hövzəsində yayılmışdır.

Qarqar etnotoponiminin Şimali Azərbaycanla yanaşı, Cənubi Azərbaycanda da yayılması diqqəti cəlb edir. Hazırda burada Qarqar, Qərqər-Nəsir, Baba Qarqar, Qarqarak Kərkərə, kərkər yaşayış məntəqələri mövcuddur. Cənubi Azərbaycanda qarqar toponimi bir sıra orta əsr qaynaqlarında da işlənmişdir. Belə ki, Zeynəddin Qəzvinin «Zeylə tarixi qozide» əsərində Mərəndlə Naxçıvan arasında yerləşən qarqar qalası bir neçə dəfə xatırlanmışdır. Göründüyü kimi, qıpçaq toplumu olan qarqarlar Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub hissələrində geniş yayılmışdır. Antik və erkən orta əsr qaynaqlarında

xatırlanan qarqarların orta əsrlərdə yaşamış qarqar qıpçıqları ilə eyni etnos olmasını söyləməyə əsas var. Qarqarlar erkən orta çağda Albaniyanın ən əhəmiyyətli tayfalarından olmuşlar. Təsadüfi deyildir ki, alban əlifbası qarqar dili əsasında tərtib edilmişdir. Yeni yazı Albaniya əhalisinin siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən ən əhəmiyyətli tayfası olan qarqarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.